

Bireysel ve Toplumsal Bellek Aktarımında Yadigâr Nesne Okumaları¹

Keepsake Object Readings In Individual And Social Memory Transfer

Tansel TÜRKDOĞAN¹ Ayşe KARABAY TEKİN²

¹ Prof.; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, Ankara/Türkiye

² Arş.Gör.Dr.; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Mimarlık Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Grafik Sanatlar Bölümü, Sivas /Türkiye

ÖZET

Özne, nesne ilişkileri yaşam boyunca farklı koşullarda değerinin ötesinde yaşanmışlığın göstergesi olarak yer almaktadır. Yaşam içerisinde kimi zaman bireysel kimi zaman toplumsal anlatılara sahip nesneler zamanla yadigâr olarak nitelendirilip saklanmaya ve biriktirmeye başlanmaktadır. Kişiler dokundukları nesneleri kutsayarak hikâyelerini taşıdıkları özne üzerinden varoluş biçimlerini güncelin olanakları ile yeniden ele alarak gündeme getirmektedir. Bireysel ve toplumsal bellek üzerinden nesnelerin kullanım alanlarının geçmiş üzerinden yeniden ele alınışı hangi bağlamda kullanılır olması, güncelde nasıl ve nerede yer alıyor olduğu disiplinler sanat pratikleri çerçevesinde anlatılma fırsatı bulmaktadır. Sanatın sunmuş olduğu aktarım olanağı ile hayat içinde yer edinen nesnelere yüklenen anlam geçmişin imgelerini bugünün dinamizmi içinde sanat ile deneyimleme fırsatı sunar. Nesnelerin metaforlarla yüklü anlamını özgürce kullanma fırsatı bulan sanatçı, kendi perspektifinden pratikler aracılığıyla her birinin ayrı aidiyetliğin temsilcisi olan yaklaşımları ile izleyicilere farklı bağlamların kapılarını aralamaktadır. Bu çalışmanın amacı yadigâr olarak saklanan, kullanılan ve sergilenen nesnelerin bireysel ve toplumsal kullanımlarını, hatırlama ve unutma pratikleri bağlamında kavramsallaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bellek, Yadigâr, Nesne

ABSTRACT

Subject-object relations take place as an indicator of experience beyond value in different conditions throughout life. In life, objects with sometimes individual and sometimes social narratives begin to be stored and accumulated being considered keepsake loom over time. Individuals bring the objects they touch to the agenda by blessing, reconsidering with the possibilities of the current their existence forms through the subject they carry their stories. The reconsideration of the usage areas of objects over the past through individual and social memory, the context in which they are used, how and where they take place in the present, finds the opportunity to be explained within the framework of disciplinary art practices. The meaning attributed to the objects that take place in life with the transfer opportunity offered by art offers the opportunity to experience the images of the past with art within the dynamism of today. The artist, who has the opportunity to freely use the metaphor-laden meaning of objects, opens the doors of different contexts to the audience with his approaches, each of which is representative of a separate belonging, through practices from his own perspective. The aim of this study is to conceptualize the individual and social uses of objects stored, used and exhibited as keepsakes in the context of remembering and forgetting practices.

Keywords: Memory, Keepsake, Object

GİRİŞ

Bellek, disiplinler bir kavram olarak sosyoloji, felsefe, psikoloji, tarih, edebiyat, antropoloji, kültür alanlarının birlikteliğinde sözlü ve yazılı anlatımın yansırı görsel anlatımın enstrümanları ile bireysel ve toplumsal geçmişi referans alan bir mecra oluşturmaktadır. “Yaşanmış deneyden kaynağını alan bellek son derece öznedir. Tanık olduğumuz olgulara, tanığı, hatta aktörü olduğumuz olaylara ve bunların ruhumuza kazıdığı izlenimlere bağlıdır.” (Traverso, 2009: 10).

Geçmiş deneyimlere ilişkin bilgiler zihinde yer edinip bu güne dâhil olarak, belleğin nesnelleştirilmesinde ve onun korunmasında önemli role sahip olmuşlardır. Bu bağlamda bellekte yer alan görüntüler, insanların yaşama dair ilişki kurduğu tüm alanlara ait anlatılar oluşturur. Geride kalan yaşama dair argümanların hatırlama unutma deneyimi üzerinden bireysel ve toplumsal bellekte yer edinmesi daha önce deneyimlediği anlatılardan oluşmaktadır.

“İnsanların bilinçlerinde iz bırakan olaylar, nesneler, kişiler bellek aracılığıyla saklanır ve hatırlanırlar. Diğer bir ifadeyle, bellek geçmişin hatırlanmasını sağlamaktır. Bireylerin ayrı ayrı belleklere sahip olmasının yanında, bu bireysel belleklerin toplamından meydana gelen toplumun tümüne ait, onlardan farklı bir geçmiş bilincinden bahsetmek de mümkündür. Toplumlara, gruplara, ailelere özgü ve kolektif olarak oluşturulmuş geçmiş bilinci toplumsal hafıza olarak nitelendirilmektedir. Ancak hafıza geçmişte

¹ Bu makale Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Heykel Anasanat Dalında Prof. Tansel Türkdoğan danışmanlığında yürütülen “Güncel Sanatta Bir Kültürel Bellek Olarak Terkedilmiş Alan” adlı Sanatta Yeterlik tezinden üretilmiştir.

olmuş olayların zihinde yeniden canlandırılmasından ziyade, içinde bulunulan anın dinamikleri tarafından belirlenen ve değişen bir süreçtir” (Bilgin ve Özyürek’ten, Aktaran Doğanay, 2016:24) .

Disiplinlerarası bir kavram olan belleğe farklı alanlardan yorumlarla yaklaşılr. Görevi hatırlamak sayılan bellek, sadece bireysel kullanımdaki bir mekanizma olmayıp her türlü toplumsal mekânın şekillendirilmesini destekleyen önemli bir araçtır. En öz tanımı ile kişilere ve toplumlara ait bir arşiv görevi üstlendiği söylenebilir.

İnsanlar, geçmişin görüntülerini diyalog kurdukları kişiler, yer, zaman, mekân, nesne, ses, koku gibi parametreler dâhilinde kurgularlar. Bu bağlamda zamana, mekâna, nesneye, bir gruba bağlılık ve kendine özgü süreç olarak belli başlı figürler, hatırlamada etkin rol oynar (İlbuğa, 2016:104). Hatırlama ve unutma deneyimi döngüsünde kişilere ait biriktirilen, korunan ve kutsanan nesneler bu deneyime yön veren en önemli tanıklar arasındadır. Hatırlama ve unutma deneyimi bireysel veya toplumsallığın dolaylı veya dolaysız olarak katıldığı bir edimdir. Birbiri ile ilişki içinde olan unutma deneyimi hatırlamaya ihtiyaç duyulanlar için gerekliliğini her zaman vurgular. Bu noktada bu günün benliği ile geçmişe ait nesnelerin gereksinimi bireysel ve toplumsal dokümantasyonunun oluşturulması anlamında önem kazanır.

Resim 1: “1953 Tıraş Kabı” 2018 (Ayşe Karabey Tekin Kişisel Arşiv)

Sıradan nesnelerle süslenen, yaşam içerisinde kişilere ait gündelik kullanım eşyaları gibi bir sıradanlığın artık bellek için özel bir alan olarak algınması duyular tarafından desteklenerek oluşacak yitimleri engeller.(Resim 1) 1953 yılına ait sıradan bir tıraş kabı yitirilmiş kişiyi hatırlamanın ötesinde bu kişiyle devam eden bir ilişkinin nesne tarafından somut hale getirilmesini açıkça gösterir.

“Eski nesneler sistem tarafından bir raslantı sonucu üretilmiş nesneler değildir, başka bir deyişle modern nesnelerin sahip oldukları işlevsellik özelliğinin yerini eski nesne düzeyinde tarihsellik almış olmakla birlikte bu sonuncu bir gösterge işlevine sahip olmayı sürdürmektedir”(Baudrillard, 2020: 101,102).

Sanat alanına yerleştirilen yadigâr nesneler; bırakma, unutma, affetme, kimlik, aidiyet, kültür, bellek gibi eylemlerin nesnelleştirici uygulamalar haline geldiği bir mecra oluşturur. Sanatçılar, anılardan sorumlu kişilere ait nesnelerin kaybolmamasını, bireysel ve toplumsal tarihin zaman akışında düzenin aktarımını hedefler. Aynı zamanda geçmiş ve bugün arasında arabuluculuk yaparak yaşanmışlıklara ve nesneler üzerindeki izlere ulaşmak istenir. Bu anlamda çalışmada yer verilen eserler yadigâr nesneler ve anlatılarına hitap eden örnekler arasındadır. Sanatçılar eskiyen ve yaşam süresince deneyimlere tanıklık etmiş olan bireysel ve toplumsal belleği canlı tutan nesne anlatımlarını izlemeye davet eder.

YADİGÂR NESNE VE BELLEK

Yaşam içerisinde bireysel ve toplumsal anlatılara sahip nesneler, gizlenen anlamları keşfedip önceki sahibiyle bağının kutsanmasıyla yadigâr olarak nitelendirilip biriktirilmeye başlanır. Anıların bellekte canlı tutulması sürecinde beden ve nesneler arasındaki iletişim karşılıklı olarak anı dilinin etkisi altındadır. Nesnelerin hatırlanması ile ilgili kişisel deneyimler örneğin babaya ait saate dokunduğunda nesnenin dokunsallığına ve yaşanmışlıklara atıfta bulunmak mümkün hale gelir. Bu anlamda farklı duyuların farklı duyuları uyandırması ve bellek üzerinde farklı etkiler yaratması olasıdır.

Bellek geçmişte yaşanmış olumlu ve olumsuz duyguların yeniden hatırlanmasını sağlar. Adorno hatırlamayan insanlık gibi korkutucu bir tasavvurun hiç de öyle kullanım süresi geçmiş atılacak bir ürün olmadığından bahseder. Hatırlayarak özgürleşmenin önemini vurgusunu yapıp unutmanın yaşamı tek boyutluluğa getirmesini anlatır. Tek boyutlu olmanın sadece modern dünyanın bir özelliği değil daha çok günlük yaşamın bir özelliği olmasından dem vurur (Assmann, 2015: 93/94).

Nesne ile kurulan doğrudan ve dolaylı deneyimler, teorik çerçevede yitim ile ilgili argümanlara uygun olarak anlatılar oluşturur. Geçmişin kullanılmış nesnesi insanların kaybolmadığını hatıraların deneyimi içinde geçmişin görüntüsünü bulmalarını sağlar. Sevilen kişiye dair bir olayı, olguyu hatırlatan nesne unutmaya deneyimine karşı hatırlatıcı olarak bellekte yerini alır. Bellek kutsanan nesneler aracılığı ile somutlaşırken bireysel ve toplumsala ilişkin gerçekleşen durumlarla güncelde hatırlama bağı oluşturur.

“Bellek yeniden kurma işlemine dayanır. Geçmiş bellekte olduğu gibi kalmaz. İlerleyen şimdiki zamanın değişken ilişkileri çerçevesinde sürekli olarak yeniden örgütlenir. Bellek sadece geçmiş kurgulamakla kalmaz, aynı zamanda şimdi ve geleceğin deneyimlerini de organize eder (Assmann, 2015:46/50).”

Geçmişe ait nesneler el üstünde tutulan, yeri doldurulamayacak olan ve aslında seri olarak üretilen nesnelerdir. Buna rağmen yaşanan yitimlerle kopyalarından farklı olan taşıdığı maneviyat sebebi ile sanatsal bağlamda ele alınıp şekilleri ile hatırlama deneyimini teşvik eder. “Nesilden nesile aktarılmış bir eşyanın hissettirdikleri hiçbir katı fizik kuralları çerçevesinde yerleştirilemez” (Denkel, 2003: 25).

Hatırlama deneyimi görselleştirilmiş hatıraların etrafında ailesel değerleri gizleyen nesne olmanın çok ötesinde bir anlatıya bürünmektedir. Tıpkı “Baba yadigârı ev” kavramı gibi sıradan nesnenin kavramını genişleterek farklı varoluşlara işaret eder. Evler bir ailenin geçmişinin en önemli anlatıcısı olarak içinde yaşayanların veya yaşamış olanların aidiyetinin ispatını kanıtlamaktadır. “Hep geri döneriz oraya, kuşun yuvaya, kuzunun ağıla dönmesi gibi, bir gün oraya geri dönmenin düşünüyü kurarız” (Bachelard, 2018:132).

Resim 2: “Oda” 2018 (Ayşe Karabey Tekin Kişisel Arşiv)

Bir kişinin (Resim 2) kültürel olarak inşa edilmiş, bireysel, tarihsel ve ailevi geçmişi ile ilgili bilgi kaynağı olan yer evidir. Bu bağlamda anıların maddi ifadesi olarak nereden geldiğinin ve nerede olacağını ifadesini oluşturmaktadır. Deneyimlenen mekân olarak ev ve evi oluşturan tüm detayların geçmişin, bireysel ve toplumsal bellekte oluşturduğu görüntüleri nesneler aracılığı ile yaşanmışlık ilişkisine bağlanarak saklı tutulur. “Kimi nesneler şimdiki zamanı, kimileri ise geçmiş anlamımıza yardımcı olurlar ister yeni isterse eski olsun her biri “eksikliği hissedilen” bir şeye tekabül etmektedir” (Baudrillard, 2020:114). Nesnelere ait sağlamlık duygusu, yitirilen sahiplerine karşı duyulan yokluk hissinin aksine yeni anlamların inşasının fark edilmesine sebep olur.

BELLEĞİN BİR TEMSİLİ OLARAK SANATTA YADİGÂR NESNE

Sanat alanında modernizmin gündelik olana yer vermeyen tavrına aksi olarak sanatçıların post dönemde birlikte güncel sanatın kapılarını araladığı gözlemlenir. Böyle bir yaratım süreci sanatçının zincirlerinden kurtulup özgürleşmesini sağlar (Barret, 2015:300-301). Bu yaklaşımdan da anlaşılacağı üzere sanatçı için değişen sanat yaklaşımı yeni bağlamlar oluşturmak üzere yeni keşiflere yönlendirir. Post dönemin sunmuş olduğu sanatın kimlik, aidiyet, kültür, bellek gibi kavramlara olan yönelimi sanatçıların kendi bağlamlarını kurmalarına teşvik edici olmuştur.

Resim 3: “Saklananlar: Purim Bayramı”, 1989. Purim Bayramı için kostüm giydirilmiş çocukların 1939 yılına ait fotoğraflarının büyütülmüş halleri; giysiler. (<https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-olum-hafiza-ve-nesnelerin-hayati/5173>)

Sanat alanına taşınarak sanat nesnesine dönüştürülen nesneler geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman çerçevesinde hatırlama, unutma deneyimi eşliğinde bellekte yaşamaya devam eder. Sanatçı Christian Boltanski (Resim 3) “Saklananlar: Purim Bayramı” isimli çalışmasında bir zamanlar yaşamış olan kişilere ait nesnelerin bir giyim eşyası veya bir fotoğraf arasında dolaylı bir ilişki olduğunu vurgular. İnsanların aile bireylerinden birilerini kaybettiklerinde giysilerini ve eşyalarını ne yapacaklarını bilememelerinden yola çıkarak insanların özel bağı olan kıyafetlerin ve eşyaların içlerinde artık hayat olmaması fakat bir yaşanmışlığı olması sebebi ile bu giysileri veya eşyaları sergilemenin onlara yeni bir hayat vermeye olanak tanınması vurgusunu yapar (<https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-olum-hafiza-ve-nesnelerin-hayati/5173>).

Bugün sanat eserleri bir nesnenin sahiplik olarak statüsünün yitimle yeniden yapılandırıldığını gösterir. Bir kişinin yitimi üzerine kişiye ait nesnelerin doğasını dönüştürme kapasitesine sahip olan sanat alanı hem yaşayanlar hem de yitirilenler için kutsanma arzusunun artırır. Nesnelerin kavramsal çerçevesinin belirleyicisi, koruyucu ve hatıra arasındaki yeni bir ilişkinin içinde yeniden yapılandırılarak sadece yitimden feragat etmek değil, aynı zamanda nesnelerle zenginleştirerek yaşıyor hale getirebilmesi durumudur.

Yadigâr nesnelerde şifrelenen ilişkilerin yaşanılan yitimle nasıl tanımlandığı ve bu tanımın neleri işaret ettiği önemli hale gelir. Sanat alanına taşınan nesneler sosyal ilişkileri nesneleştirir aynı zamanda yitirilenin ve ilişki içinde olanların enerjisini başkaları tarafından görülebilir hale getirir. “Bu “nesneler” ve bunlar kadar değerli kılınmış bazı başka nesneler olmasaydı, içsel yaşamımız içsellik modelinden yoksun kalırdı. Bunlar karma nesnelerdir, nesne-öznelerdir. Bizim gibi, bizimle bizim için bir içsellığe sahiptirler (Bachelard, 2014: 110).”

İnsanların yaşamlarına özgü değerlerin taşıyıcıları olan el üstünde tutulan, korunan nesneler dünyasında ailesel geçmişin izlerine ulaşmak mümkündür. Hem sahiplerinin hem de zamanlarının estetik değerleri, yaşanılan yitimlerle birlikte saklanma korunma ihtiyacı duyularak bireysel ve toplumsal bellek aktarımı için çekirdek oluşturur. Kültürel bir olgu olarak yadigâr nesneler geçmişle olan bağlantıları somutlaştırarak geçmiş ve bugün arasında yaşanan yitimler sonrası yeni anlamlar ve işlevler kazanır. Sevilen kişiden kalan, bir olayı veya olguyu hatırlatan nesne, unutma deneyimine karşın hatırlatıcı olarak yerini alır. Zihnin temel taşı olan nesnelerin anlatıları, sanatsal bağlamda disiplinler ile kurulan diyalog aracılığıyla sanatın özünde var olan anlatmak olgusu daha güçlü beslenerek doğrudan yaşamı anlatan, kendine ait görsel dilini oluşturur.

Resim 4: Harald Szeemann Grandfather: A Pioneer Like Us | New York Review Of Books (<https://www.swissinstitute.net/press/harald-szeemann-grandfather-a-pioneer-like-us-5/>)

Harald Szeemann (Resim 4) peruk yapımcısı ve perma makinesi icat eden bir kuaför olan büyükbabasına ait çeşitli nesnelerden oluşan koleksiyonunu, izleyicilere ailesine ait sıradan nesnelerin kişisel biyografi olarak okunabileceğini ifade eder (<https://www.swissinstitute.net/press/harald-szeemann-grandfather-a-pioneer-like-us-5/>).

Nesnelerin kültür ögesi olarak sanatsal bağlamda okunması sanatçıların kendi perspektifinden bakan yaklaşımlarla her biri ayrı birer sahiplenmenin temsilcisi olan anlatımların izleyicilere farklı yaşamların kapılarını aralar. Sanat alanına taşınan nesneler artık hatırlatan olarak önceki sahibinin yaşam tarzı hakkında çok şey anlatıp maddiyatını yeniden inşa eder.

“Nesnenin kışkırtıcı bir apaçıklık ile yalnızlığa terk edilmesi, ilk elde izleyicinin yorum hakkını sınırlayıp, imgelem gücünü zora koymasına rağmen tam da bu yüzden her şeyi yeniden düşünüp, görüntünün söz dilindeki, karşılığını bir kez daha sil baştan kurcalamayı bekler, orda öylece duran salt bakmaya karşı direnişe geçmek üzere, anlamsız kasıtlı biçimde kışkırtıcı hale getirirken, anlamı bizzat ve bütünüyle öznel yaşantı içeriğine göre bulmaya davet eder bizi” (Ergüven, 1999:42).

Resim 5: Nikolaus Lang, “Kunst aus Fundstücken” (<https://www.br.de/br-fernsehen/sendungen/lido/nikolaus-lang-100.html>)

İnsanların farklı kültürlerde farklı yerlerde nasıl yaşadıkları ve nasıl hayatta kaldıkları sorusu ile nesnelerle iletişime geçen Arkeolog ve etnolog Nikolaus Lang, kendi hayatından ipuçları sanata dâhil ederek nesnelerden oluşan yerleştirmelerini yaşama dair gizli hazineler olarak sergiler (<https://www.br.de/br-fernsehen/sendungen/lido/nikolaus-lang-100.html>).

“Belli bir nesne kategorisi, yani Barok, folklorik, egzotik, tuaf, eski nesneler çözümlediğimiz sistemin dışında kalmış gibidir. Bunlar, her bir unsuru belli bir işlevi yerine getirmek zorunda olan ve tanıklık etme, anı, özlem, hayal kurma gibi farklı taleplere yanıt veren bir düzene ait nesnelerdir. Bu nesneler sayesinde geleneksel ve simgesel düzen bir hayatta kalma mücadelesi verir gibidir. Ancak ne kadar farklı görünürlerse görünsünler sonunda bu nesnelerde modern yaşamın bir parçasına dönüşerek ikili bir anlama sahip olmaktadır”(Baudrillard,2020:101).

Farklı zaman ve mekânlara ait korunan nesneler arasında önceki sahibi veya başka bir aileye ait doğrudan veya dolaylı özel alana girilmesine müsaade eden yadigârlar, sanat alanına taşınarak anıları yeniden oluşturur. Böylece aynı zamanı ve alanı paylaşmayan insanlar arasında köprüler kurarak kültür kadar aile ve aidiyet fikri için de performans sergilerler.

SONUÇ

Kültüre özgü değerlerin aktarımını sağlayan yadigâr nesneler, anlatım açısından bireysel ve toplumsal bağlılığını sürdürerek güncel alanda sanatsal dilde yalnızca görüneni değil varlık, yokluk, yaşam, yitim gibi kavramların nedenini sanat pratiklerine aktarır. Aktarımların eşliğinde izleyenler tarafından sorgulamaların ve yorumların yapılması beklenir. Nesneler ve insanların ilişkileri bellekte saklı olan hatıralarla bir araya getirilerek hatırlama ve unutma deneyiminin sanatsal ifadeye taşınması en temel amaçlardan biridir. Hatırlamak olgusu sadece öznel bir kavram olarak değil yadigâr olanın belleksel değerinin ortaya çıkarması açısından önemlidir. Nesnelerin yaşanmışlığı sanat alanına bireysel, toplumsal ve kültürel bir metafor olarak dahil edilmiştir. Yadigâr olanın sergilenme biçimleri ve yöntemlerinin sanatçı bağlamında sanat üzerine anlatımsal ve yorumsal değerlendirmeler adına bir gözlem alanı oluşturur. Bu nesneler estetik, kültürel, sosyal, tarihsel ve geleneksel gerçekleri anıların özel bağlamlarından ayrıldıktan sonraki yaşamları ve yolculukları ile ilgilenir. Sanat alanında nesnelerin yalnızca bellek üzerindeki performatif yönün değil, aynı zamanda nesne, özne ilişki bağlamında yeniden okunması ve sanatçının nesneyi bir temsil olarak farklı kimliklere, kültürlerle ulaştırması amaç edinir.

KAYNAKÇA

- Assmann, J. (2015). Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik. (çev. A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Eserin Orijinali 1997’de yayınlandı).
- Bachelard, G. (2018). *Mekânın Poetikası*. (çev. A. Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları. (Eserin Orijinali 1957’de yayınlandı).
- Barrett, Terry. Neden Bu Sanat?. Çev. Esra Ermert. İstanbul: Hayalperest Yayınevi 2015
- Baudrillard, Jean. (2020). Nesneler Sistemi (Çev. O. Adanır, A. Favoro). Ankara: Doğu Batı Yayınları
- Doğanay, Gülmelek. (2016). “Unutma ve Anımsama Arasında Geçmişin Eril İnşası: Çaykara’da Kadın Olmak ve Geçmişin Reddi”, Fe Dergisi 8, no 1 s. 15-33. Erişim: 12.02.2022 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/937930>
- Denkel, A. (2003). Nesne ve Doğası. İstanbul: Doruk Yayın
- Ergüven, M. (1999). Nesnelerin Gizemi ve Konrad Klapheck. Sanat Dünyamız (71):41-42. İstanbul: Y.K.Y. Yayınları
- İlbuğa, Uçar, E.(2016). Babamın Sesi ve Annemin Şarkısı Filmlerinde Belleğin İzinden Geçmiş ve Bugün. Global Media Journal TR Edition, 7(13), 101-114.
- Traverso, Enzo. (2009). Geçmişin Kullanma Kılavuzu (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Versus Kitap. (Eserin Orijinali 2005’de yayınlandı).

İnternet Kaynakçası

- <https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-olum-hafiza-ve-nesnelerin-hayati/5173> Erişim:15.02.2022
- <https://www.swissinstitute.net/press/harald-szeemann-grandfather-a-pioneer-like-us-5/> Erişim:15.02.2022
- <https://www.br.de/br-fernsehen/sendungen/lido/nikolaus-lang-100.html> Erişim:15.02.2022

Görsel Kaynakçası

- Resim3:<https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-olum-hafiza-ve-nesnelerin-hayati/5173> Erişim:15.02.2022
- Resim4:<https://www.swissinstitute.net/press/harald-szeemann-grandfather-a-pioneer-like-us-5/> Erişim:15.02.2022
- Resim5: <https://www.br.de/br-fernsehen/sendungen/lido/nikolaus-lang-100.html> Erişim:15.02.2022